

“ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ԵՒ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ”

ԳՐԲԷՆ ԳԼՈՒԽ ՄԸ

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՄԸ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Պտոյտ մը ընելէ յետոյ Երեւան և Էջմիածնի վանքը, ուրից ձիւնադատ Արարատին տեսքն աշնան գեղեցիկ է, ուղեցի անդառնառ ալցելէլ Մնգրկովկասի թրքական սահմանին մօտ գտնուող Անիի հոյսակաւոր աւերակները, Հայաստանի Բագրատունի հարստութեան թագաւորներուն ալջհին մայրաքաղաքը որ Ժ. և ԺԱ. դարերու Բիւզանդական կայսրերուն ժամանակակից եղաւ: Այդ ուղեւորութիւնը, որ ատենով գիտար, նոյն իսկ վտանգաւոր էր, այսօր շատ գիւրին դարձած է: Դիւրջանէն, որ թիֆլիսէն Ալաթաֆայով Երեւան տանող երկաթուղիի ճանապարհին վրայ սիրուն կայան մըն է, սուրհանգակի ճամբայ մը՝ նախ զմայլելի կերպով անտառազարդ, յետոյ յանկարծ բոլորովին լեռի հողմամաի մը մէջէն, հինգ հանգրուանով կը տանի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, հայկական հինաւուրց կիւմրին, արեւատոյց դաշտի մը մէջ, և որ այսօր Անգրկովկասի սահմանագիծուն շատ կարեւոր զինուորական կեդրոն մըն է: Ալեքսանդրապոլէն, չորս ժամուան մէջ, չորս ձիով լծուած ու հայ կառապանով ֆալսոն մը — ալջ երկիրներուն մէջ ալս է թեթեւ բաց կառքի մը պաշտօնական անունը — ձեղ կը հասցնէ Անի: Եօթերորդ վերսթին՝ կարտի ճանապարհէն շեղելով, ալս տարօրինակ կառքը դաշտերուն մէջէն պարզ տանահետի մը վրայէն կը յառաջանայ, անցնելով հայ գիւղերու մօտէն, որոնց բնակչութիւնը, ճշմարիտ

գաղաններու նմանող ահագին շուներով պաշարուած, ցորեն կատելու նկարագեղ աշխատանքին կը նուիրուին: Անցնելէ յետոյ կարգ մը գետակներու ծանծաղ մասերէն, մասնաւորապէս Արփա-Չալէն, որ Հայաստանի քրտնիկադիրներուն կողմէ աշնան յաճախ յիշատակուած հինաւուրց Ախուրեանն է, յանկարծ ինքզինքնիկ կը գտնէք ալս աղառաժուտ սարահարթին առջև որ իր վրայ կը կրէ Անիի աւերակները: Տաւառութիւնը զոր մարդ կ'ունենայ, Արաքածի ձիւնադատ կատարներէն տիրապետուած ալս տնտեսման շրջանակին մէջ, շատ ուժեղ է:

Ախուրեան գետը և իր ճիւղերէն մին, որ պարզ հեղեղ մըն է սեպաձեւ ժայռէ պատերու մէջ սեղմուած հեղեղատներու մէջ հոսող, կը սահմանադէ ընդարձակ եռանկիւն մը որուն մակերեսին վրայ տեսնով կը կանգնէր ստանը որ ամենէն բարգաւաճն ու ծաղկեալն էր Հայաստանի քաղաքներուն, ալս մ'ամայի, աւերուած, բայց տակաւին իր գեղեցկադոյն յաշարձաններէն մէկ քանիովը ներկայացուած: Եռանկիւնին երրորդ կողմը պաշտպանուած էր միջնադարեան շքեղ պառնէշով մը որ գրեթէ անեղծ կը մնայ: Հայկապոլ կառմածքով մը կառուցուած, երկուսն քարի խորանարդներով շինուած, որոնց ցլանկիւնները, առաջին օրուան պէս ամուր, ճիշտ իրարու կ'ազուցուին, աշտարակներ ու պարիսպներ՝ որ Արեւելքի բոլոր բանակներ

րուն, բոլոր ցեղերուն յարձակումները տեսած են, այս բացարձակ անապատին մէջ երկարաձգուելով մինչեւ հեռուն, կը կադմեն հսկայական պատ մը խորագեցիկ վեհաթեամբ: Ատիկա կը յիշեցնէ, ալլապէս խիստ բնանկարի մը մէջ, Հոմերի կամ Պոլսոյ պարիսպները:

Երբ՝ արձանագրութիւններով ծածկուած գոնէ մը, որուն վերեւ քանդակուած է մեծ տախտակ մը, շրջափակին մէջ կը մըտնէք, տեսարանն ա՛լ աւելի տարօրինակ կը դառնայ: Այդ վայրի սարահարթին վրայ, աւելի խոնարհ շէնքերու փլատակներէն կազմուած քարի անասնոցի շեղջակոյններու մէջտեղ, գետ հոս ու հոն կանգուն կերեւան ժ. գարու այդ ոտանին հրաշալի յիշատակարաններէն շատերը: Ասանց մէկ մասը, գրեթէ անթիւք, իրենց կարմրաքարէ քարի զէնուպարդին տակ, գետ երէկ շինուած կը թուին: Կը տեսնէք, յաջորդաբար, բնական վեհաշուք գիրքերու վրայ կրթնած, հեղեղատին անգունդներուն վերեւ իշխող, պալատը Բագրատունի իշխաններուն, այդ պատերազմիկ արքաներուն որ յաջոգեցան պահ մը զօրեղ թագաւորութիւն մը հիմնել Բիզանդիոնի կայսրերու և Պապստոսի խալիֆաներու տէրութեանց մէջտեղ, յետոյ՝ իրենց միջնաբերդը կիսաւեր և Մալր Եկեղեցին ուր անոնց թագաւորութեան հանդէսը կը կատարուէր արեւելեան պերճապատութեամբ, վերջապէս զանազան Եկեղեցիներ, ճշմարիտ գոհարներ ճարտարապետութեան, որոնց մին յետոյ մզկիթի փոխուած է: Մալր Եկեղեցին և երկու Եկեղեցիները մահաւանդ, փոքր՝ ինչպէս են հայկական բոլոր տաճարները, զարմանալի կերպով լապահապանուած են: Ոչ մէկ քար չէ շարժած հայկապալ կազմած քէն պատերուն զոր տեսնով շինեց Տրդատ ճարտարապետը, որուն յանձնուեցաւ 986ի երկրաշարժէն քայքայուած Այա Սօփիայի գմբէթին վերականգնման գործը: Այստեղն պատերուն վրայ գետ կերեւան, յատակ ինչպէս առաջին օրը, արքայական նուիրամատոյց մեծ

արձանագրութիւնները, ժ. ու ժԱ. գարեւու հայկական Եկեղեցիկ տառերով: Գրաներն ու պատուհանները սքանչելի կերպով քանդակուած են՝ ոսկերչական հրաշակերտներու պէս, և իրենց զարդարուեստին ճախովեամբը տրար արուեստի ամենէն շնորհալի նմոյշները կը յիշեցնեն: Տաք, շքեղ, կարմիր գոյնով քարը հրապոյր մը ևս կ'աւելցնէ գարեբէ ի վեր քնացած մեծ ստանի մը այդ գլխակական գլխատուերին:

Մալր Եկեղեցին, բացի գմբէթէն որ փլած է, գետ պատրաստ կը թուի ընդունելու փառայեղ Բագրատունի թագաւորը, Շահինշահը, ալսինքն արքայից արքան, որ մեծ թափօրով կուգայ Քրիստոսի 1000 թուականին մօտիկ իր բարեպաշտ ամուսնոյն կատարմիտ թագաւորին հետ Սարգիս Կաթողիկոսի ձեռամբ վեհաշուք տաճարին օծման ներկայ գտնուիլ: Մենք նախաճաշեցինք, շուտեալ փախուստի մը մտնելով բազմաթիւ արջնագաւները և գիշատիչ թռչունները, ոտքին տակ խորանին ուր թագ ընդունեցան շատ մը Բագրատունի արքաներ, Հոստից արքայան պետութեան կիւրտապատաներ (այդ էր իրենց պաշտօնական տիտղոսը Բիզանդիոնի մէջ), խոսվալոյ, յաճախ ապստամբ ոտորակարգեալներ Նիկեոսի Փոկասներուն, Յովհաննէս Չմշկիկներուն և Պուլկարասպան մեծ կայսր Վասիլ Բ.ին:

Միւս շէնքերը նուազ հետաքրքրական չեն, մահաւանդ արքայական պալատը որ կը ցցուի ահելի հեղեղատին վերեւ. քանի մը Եկեղեցիներու վրայ գետ կը մնան բազմաթիւ օրմանակալներ: Ամենքն ալ ծածկուած են հրաշալի քանդակներով ու պատմական մեծ արձանագրութիւններով: Ամենքն ալ, գետ գրեթէ այն վիճակին մէջ են ուր կը գտնուէին երբ, տակալի աղէտներէ յետոյ, — երկրաշարժներ, Արեւելքէն խուժող հարիւր տեսակ վայրագ թշնամիներու կրկնապատիկ արշաւանքներ, — Հայաստանի արքայանիստ քաղաքին տարաբաղդ բնակիչները որոշումը տուին զայն

վերջնապէս լքել հեռաւոր և աւելի աղա-
հով ապաստանարան մը երթալու համար։
Անգնահատելի Մուսէնն մըն է ասիկա,
կարծես կախարդութեամբ պահպանուած
միջնադարեան քաղաք մը, ինչպիսին ոչ
մէկ ուրիշ ազգ ունի։

Աւերակներուն շրջակայքը՝ ամէն կողմ,
անապատն է անծայրածիր, բայց ի խեղճ
հայ գիւղի մը քանի մը բնակարաններէն։
Այդ անհարթ լեռնադաշտը ուր հողը մերթ
կը խողանայ ու մերթ կը գմբէթանայ, ուր
ատենով այնքան յաճախ հնչեց արշաւող
ձիաւորներուն, Բիւզանդացի, Վրացի, Արաբ,
Պարսիկ, Թաթար կամ Մոնկոլ ձիաւորնե-
րուն քառամբակ վազքը, ամբողջապէս
մերկ է։ Հրակէզ արեգակի մը ներքեւ թա-
փառիկ հօտեր կ'արածին Բաղրատունեաց
կառուցած եկեղեցիներուն շուրջը, իրենց
ոտքովը շարժելով բեկորները պատերուն
որոնց ներքեւ կարիճը կը քնննայ հեղեղա-
տին խորը, անգուսպ Ախուրեանի կ'ոստնու
ինչպէս արքայից արքաներուն օրով, իր
գորշաւակ ջուրերը թաւաղելով գէպի հե-
ռաւոր երասիւր, ուրից՝ Արարատի գոտի-
թափներու երկայնքէն անցնելով, անոնք
պիտի երթան կուրի ջուրերուն հետ կառ-
պից ծովը նետուի։ Հորիզոնին վրայ կը
կանցնի վեհափառ Արագածը, Հայաստանի
գեղեցկագոյն լեռներէն մին։ Հեռու չէ
թրքական սահմանագլուխը, ուր յաճախ
կ'երեւան թալանասէր Քիւրտերը որոնց
մուտքը կ'արգիլեն այս ընդարձակ տարա-
ծութեան վրայ ցրուած թերէքի ու Քու-
սանի քաջ կռապիւնները։ Մեր առջև կ'եր-
կարաճգուին նաեւ կտրտի լեռները որոնց
անունը կը յիշեցնէ Չարին ու Սուլթանին
զինուորներուն միջև տեղի ունեցած այն-
քան մոլեգին կռիւները։

Գծքաղղաւար, ժամանակը, հաս ալ,
թէպէտ գանգադօրէն, իր աւերիչ գործը
կը կատարէ։ Գմբէթներն են որ է՛ն առաջ
կը փլին։ Հովիւներուն վառած կրակները
եկեղեցիներուն հիմերը կը մաշեցնեն։ Պա-
լատը կամոց կամոց կը փտորուի ու կը
թափի արքայական պարսէզի ձորին մէջ

որ ատենով դաւարապէզ էր։ Հիմա որ այս
հողամասը կցուած է ռուսական պետու-
թեան, կարելի չէ՝ արդեօք ազատել, ի մեծ
ուրախութիւն բոլոր հնազանդներուն, այս
խորհրդաւոր քաղաքը, միջին դարու այս
գիւլիական ստանը։ Հայ ժողովուրդին մէջ,
որ այնքան հրայրքատ յարուս՝ մը ունի իր
ազգային գեղեցիկ պատմութեան համար,
պիտի չգանուի խելացի մեկեհնաւ մը որ
իր ցեղին մեծ թագաւորներու քաղաքին՝
Անիի՝ փառքին սիրահարուի։ Քանի մը հա-
րուր հազար ֆրանք, պատշաճօրէն վճար-
ուած պահապան մը, պիտի բաւէին փրկե-
լու այս մէկհատիկ գոհարը, Ժ. դարու
արեւելեան քրիստոնէական քաղաք մը՝
կովկասի գաղթականներուն մօտիկ (1)։

ԿԻՒՍԹԱՆՍՊՈԼԻՍ ԵՒՈՒՄՊՈԼԻՍ

«Ժուռնալ de Stévia»

1 Հոկտեմբեր 1895

(1) Գծքաղղաւար այդ «խելացի մեկեհնաւ»
չգտնուեցաւ Հայոց մէջ։ Անիի աւերակներուն
վրայ երգեր երգելէ եւ անոնց լուսանկարը հա-
նելէ գատ քան մը չէին ըրած Հայերը՝ երկար
ատեն։ Վերջերը էջմիածին հոն կը պահէր վար-
դապետ մը խեղճուկ ամսականով, որ աւե-
րակներուն վրայ կ'աղօթէր կամ քիչ շատ կը
հսկէր որ շրջակայ գեղացիները փլատակնե-
րու քարերն առնել տանելու շատոնց ի վեր
սկսած սովորութիւնին չշարունակեն։ Ո՛չ
մէկ լուրջ զոհաբերութիւն՝ շէնքերու պահ-
պանութեան, ոչ մէկ լուրջ ուսումնասիրու-
թիւն, ոչ մէկ քանք մեծոտիկ պեղմանց։ Պէտք
եղաւ որ օտար գիտուն մը, Փրօֆ. Մար, իր
սիրան ու հիմնութիւնը նուիրէր այդ գործին,
կոչ ընէր կովկասի Հայոցներուն, որպէս զի քիչ
մը դրամ — ի՛նչքան քիչ՝ նորէն — տրամա-
դրէին մերոնք այդ նպատակին, եւ որպէս զի
Անիի նուիրական աւերակներուն պահպանու-
մը, պեղմանց աշխատանքը, մեր նախնեաց
արուեստին ուսումնասիրութիւնը լըծօրէն սկը-
սէր Մարի եւ անոր գործակցող Թորաման-
եաններու եւ այլ Հայ մասնագէտներու ձեռ-
քով։ Իսկ այժմ... եթէ տրուած տեղեկութիւն-
ները ճիշտ են — երանի՜ թէ անճիշտ ըլլան
կամ գէթ մասամբ միայն ճիշտ — աւերակներն
իսկ քանդուած են եւ մարդկային քաղաքա-
կրթութեան զարգերէն մին եղող օգիւնական
օստանէն ոչինչ կը մնայ... (Դ. Խ.)